ISSN: 2393-8900 IMPACT FACTOR : 2.7825(UIF) VOLUME - 11 | ISSUE - 12 | AUGUST - 2025

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

लोकहितवादींचे स्वदेशीविषयक विचार

डॉ. अंबादास ओंकार बाकरे
सहयोगी प्राध्यापक (इतिहास)
न.मा.द. महाविद्यालय, गोंदिया.

प्रस्तावना

1818 मध्ये पे”ावाईचे पतन होऊन कंपनीच्या राजवटीला प्रारंभ झाला, आणि नव्या युगाला प्रारंभ झाला. पारंपारिक राज्यव्यवस्थेच्या जोखडातून बाहेर पडून महाराष्ट्रीय जनतेला नव्या शासनव्यवस्थे”ाी जुळवून घ्यावे लागले. या परिवर्तनाचा प्रभाव सामान्य जनतेवर पडण्यास सुरूवात झाली न झाली तोच महाराष्ट्रात नव्या विचारवि”वाचा उदय झाला. कर्मकांडीय समाजव्यवस्थेला नाकारण्याचा विचार पा”चात्य ि”ाक्षणातून उदयास आला. ि”ावाय वासाहतिक सत्तेने प्रारंभ केलेल्या सुधारणावादी कायदयांनी नव्या चिंतन परंपरेला जन्माला घातले. लोकहितवादी या चिंतन परंपरेतील पहील्या पिढीचे सुधारक होते. लोकहितवादींच्या सुधारणा विचार महाराष्ट्राच्या कर्मकांडीय व्यवस्थेला मानवणारा नव्हता, त्यामुळे त्यांना त्यांच्या हयातीतच टिकेला आणि तिरस्काराला सामोरे जावे लागले.

लोकहितवादी महाराष्ट्रातील पहीले असे सुधारक होते, ज्यांनी पा”चात्य तत्वज्ञान आणि भारतीय संस्कृती यांचा तुलनात्मक विचार दृष्टीकोन मांडला. त्यांचा हा विचार समाजक्रांतीचे दयोतक होता. सामाजिक सुधारणे बरोबर राजकीय व्यवस्थेवरही लोकहितवादींनी मान्य केले. त्यांचे राजकीय व्यवस्थेवरील भाष्य वासाहतीक सत्तेसोबतच भारतीय समाजाच्या डोळयांत अंजन घालणारे होते, ‘राज्यसुधारणा’, इंग्रजी राज्यापासून लाभ, स्वदे”ाप्रिती, राज्यांविषयी विचार, हिंदू लोकांनी उदयोग करण्याची आव”यकता, हिंदू लोकांचा व्यापार, उदयोगप्र”ांसा यांसारख्या लेखाच्या माध्यमातून भारतीय जनतेमध्ये स्वदे”ाी विचारांचे बिजारोपण केले. त्यामुळेच लोकहितवादी स्वदे”ाी चळवळीचे प्रवर्तक ठरतात. लोकहितवादींची स्वदे”ाी संकल्पना त्यांच्या विविध पत्रातून व्यक्त होते. वि”ोषतः ि”ाक्षण, राज्यव्यवस्था, व्यापार व उदयोग आणि सामाजिक एकता हया प्रमुख बाबी त्यांनी स्वदे”ाी संकल्पनेच्या केंद्रस्थानी ठेवल्या.

शिक्षण –

स्वदे”ाी विचारांची मांडणी करतांना लोकहितवादींनी प्राधान्याने पा”चात्य ि”ाक्षणावर भर दिला. वासाहतिक सत्तेच्या भारतातील प्रगतीला मुख्यत्वे इंग्लंडमध्ये बुध्दीवादी ि”ाक्षणाचा जो विकास झाला, त्याने हातभार लावला. पा”चात्य ि”ाक्षणात असलेली शोधवृत्ती, भारतीय ि”ाक्षण प्रणालीतून केव्हाचीच हद्पार झाली. ज्यामुळे परकीय आक्रमकांपासून आपण आपल्या दे”ााचे रक्षण करू शकलो. ही खंत त्यांच्या अनेक पत्रातून व्यक्त होते. इंग्रजांनी पा”चात्य ि”ाक्षणाचे दरवाजे भारतीयांसाठीही खुले केले त्याचे त्यांनी अंतःकरणापासून स्वागत केले. या संधीचा फायदा उचलणे हे आपले आदय कर्तव्य आहे. हा त्यांचा दृष्टीकोण होता. दैव, ई”वरीकृपा हया फोल बाबींना टाकून भारतीयांनी विदे”ाात जाउन पा”चात्य ज्ञान ि”ाकण्यावर भर दयावा. ि”ाक्षणाने केवळ व्यक्तीचीच प्रगती होत

नाही तर आपल्या समाजाच्या, दे"ाच्या प्रगतीत आणि स्व"ासनाच्या उभारणीत मोलाची भर पडते यावर लोकहितवादी ठाम होते.

ि"ाक्षणाने सामाजिक समरसता निर्माण होण्यास मदत होते. आज भारत इंग्रजांच्या गुलामगिरीत जखडला आहे, त्यामागे या दे"ातील सामाजिक विखुरलेपण कारणीभूत आहे. हे विखुरलेपण परंपरागत संस्कृत भाषेच्या ज्ञानाने अधिकच दृढमूल केले, ि"ाक्षणाची धर्मव्यवस्थेने केलेली कोंडी या दे"ातील जनतेला अंधकारात ढकलणारी राहीली. यासंदर्भात त्यांनी संस्कृत भाषेतील ज्ञानावर कठोर शब्दांत ता"ोरे ओढले, संस्कृत भाषेमध्ये असणारे ज्ञान व पा"चात्य भाषेत असणारे ज्ञान यांची तुलनात्मक मांडणी केली, संस्कृतमध्ये असणा–या ज्ञानाला त्यांनी 'अर्थ"ुन्य ब्राम्हणविदया' असे म्हटले. पा"चात्य ि"ाक्षणाने युरोपात नवी क्रांती घडवून आणली. तेथील समाजात सामाजिक समरसता निर्माण केली, लोकांना त्यांच्या अधिकाराबद्दल जाणीव करून दिली. यासंदर्भात लो कहितवादींनी फ्रेंच राज्यक्रांतीचे दिलेले उदाहरण अधिक बोलके आहे.

पा"चात्य ि"ाक्षणाने या दे"ांत नव्या उदयोगांना प्रारंभ होईल जेणेकरून हा दे"ा जो हजारोवर्षापासून गुलामगिरी व दारिद्रयात खितपत पडला आहे, त्यांत सुधारणा होउन पुन्हा आर्थिक सक्षमतेकडे पाउल टाकेल.

राज्यव्यवस्था

लोकहितवादींच्या लेखन प्रपंचातील दुसरा महत्वाचा विषय राज्यव्यवस्था हा राहीला. भारताच्या पारतंत्र्याची कारणे शोधून काढतांना त्यांनी भारतातील राज्यव्यवस्थेचे (या संदर्भात त्यांनी पे"ावाईवर अधिक भर दिला) बुजगटलेले स्वरूप, भारतीय समाजामध्ये निर्माण झालेली दरी, यासारख्या आठ कारणांची चर्चा केली. ज्याचे वर्णन ते 'हिंदुना"ाक' असे करतात. (पत्र 45) भारतीय समाजात असलेली जातीव्यवस्थाक जीवनपध्दती येथील समाजाच्या राजकीय अधोगतीला कारक ठरली. यावर भर देतांना त्यांनी मुख्यत्वे ब्राम्हण वर्गाच्या निष्क्रियतेवर बोट ठेवले. (पत्र 60) असे असले तरी येथील समाजाने स्व"ासनाचा विचार करणे गरजेचे आहे. मात्र हे स्व"ासन वि"िाष्ट वर्गाच्या हाती जाणार नाही याची दक्षता वासाहतीक सत्तेने घ्यावी यावरही लोकहितवादी भर देतांत(पत्र 46)

राज्यव्यवस्थेतील ऐत्तदे"ीय लोकांचा सहभाग कसा असावा यावर भाष्य करतांना लोकहितवादी म्हणतात की, पा"चात्य ि"ाक्षण घेउन ि"ाक्षित झालेल्या विभिन्न जातीतील लोकांना राज्यव्यवस्थेत स्थान दयावे. त्यांत ब्राम्हण कमी असावे जेणेकरून खालच्या जातीतील लोकांना योग्य प्रतिनिधीत्व मिळेल व लोक"ाही शासनाची संकल्पना अधिक चांगल्या रितीने अंमलात येईल. (पत्र 78) (गं.बा. सरदार, पृ. 45,60)

लोकहितवादींची ऐत्तदे"ीय शासनव्यवस्थेची कल्पना उतावीळ नव्हती. त्यांची स्पष्ट भुमिका होती की, जोपर्यंत येथील समाज बौध्दीकदृष्टया सक्षम होत नाही तोपर्यंत सत्तेमध्ये ऐत्तदे"ीयांना सहभागी होउ देउ नये. यासंदर्भात ते म्हणतात की, 'इंग्रज सरकारचा या दे"ांत मोठा धर्म हा आहे की, त्यांनी विदया वाढवून या लोकांस शहाणे करावे आणि जेव्हा स्वदे"ाचे राज्स करण्याचे व्यवहारिक ज्ञान यांस येईल आणि पृथ्वीवरची हकीकत सर्व जाणतील आणि दुर्गुण सोडतील तेव्हा हे राज्य त्यांनी त्यांचे हवाली करावे. (पत्र 46) मात्र याचा अर्थ असा नव्हे की, तोपर्यंत भारतीयांनी गुलामीतच राहावे, राज्यकारभाराचे ज्ञान घेण्यासाठी ऐत्तदे"ीय लोकांनी वासाहतीक सत्तेकडे भारतात मुंबई, कलकत्ता या ठिकाणी पार्लमेंट स्थापन करून त्यांत इंग्रजासोबत भारतीयांना सहभागी करून कारभार करावा. (पत्र 25,60)

भारताच्या पारतंत्र्याचे शल्य लोकहितवादीच्या चित्तात सदैव सलत होते. शक्य तितक्या लवकर हा दे"ा स्वतंत्र कसा होईल याविषयी त्यांच्या अंतकरणाला तळमळ लागून राहीली होती........................ परकीय सत्तेचे प्राणघातक जू आपल्या मानेवर वाहण्याचे आमच्या अंगवळणी पडलेले पाहून त्यांचे मन अस्वस्थ होई, गवर्नरापासून असिस्टंट कलेक्टर पर्यंतच्या सर्व मानाच्या जागा म्हणजे इंग्रजांची मिरास व्हावी आणि आमच्यावर त्यांची हमाली करण्याची पाळी यावी हि स्थिती त्यांना अपमानास्पद वाटे. (सरदार, पृ. 58–59)

व्यापार व उदयोग

वासाहतिक सत्तेच्या आगमनाने भारताच्या आर्थिक व राजकीय व्यवस्थांवर गंभीर आघात केला. 'यांत्रिक सुधारणेच्या बळावर आमचा सगळा व्यापार परक्या दे"ाांनी हस्तगत केला. पिढया न पिढया चालत आलेले

उदयोगधंदे पार रसातळाला गेले. लक्षावधी कसबी व कारागीर बेकार झाले. धान्या"िवाय आमच्या घरातील बारीक सारीक सर्व जिनसा परदे"ातून येवू लागल्या. ओबड धोबड दे"ाी मालापेक्षा विलायती माल सुबक व स्वस्त मिळू लागला, पण तो खरेदी करण्याची लोकांची ऐपत नाही"ाी झाली. (सरदार, पृ. 52) या पाठीमागे दे"ातील जनतेचे अज्ञान कारणीभूत असल्याचे मत लोकहितवादींचे होते. म्हणून ही गुलामगिरी व दारिद्रय खोडून काढण्यासाठी लोकहितवादी स्वदे"ाी उदयोगधंदे व व्यापारावर ऐत्तदे"ाीयांनी लक्ष केंद्रित करण्यावर भर देतात, ते म्हणतात, 'या दे"ातील जे उदयोग इंग्रजांनी हस्तगत केले आहेत, जसे सावकारी, शेतकी, ते पुन्हा आपल्या लोकांनी करावे व विदे"ाी (विलायती) दे"ाचे सामान घेण्यापासून परावृत्त व्हावे, इतकेच नाही तर त्यांना आपल्या दे"ातील वस्तू विकाव्या, यामुळे दे"ारक्षण (आर्थिक प्रगती) होईल'. (पत्र 57,60)

केवळ व्यापार उदयोगधंदयावर लक्ष केंद्रित करून चालणार नाही तर या दे"ातील खितपत पडलेल्या समाजाचे आर्थिक रक्षण करण्यावरही त्यांनी भर दिला. (पत्र 67) या योगे वासाहतिक सत्तेव्दारे होणा—या आर्थिक शोषणास आळा बसेल, हिंदू लोकांमध्ये संपत्तीबाबत ब—याच गैर समजूती आहेत. संपत्तीचा उपयोग ते साठवून ठेवण्यासाठी करतात न की व्यापार उदित यासाठी. यासंदर्भात लोकहितवादी भारतीयांची संपत्ती विषयक कल्पना मुंग्या"ाी करतात. मुख्यत्वे संपत्ती संचयाचा भारतीयांचा हेतू हा पुढच्या पिढीच्या कल्याणासाठी हस्तांतरीत करण्याचा राहीला त्यामुळे संपत्तीची वाढ होत नाही आणि दे"ाच्या उपयोगातही येत नाही. यावर उपाय म्हणून लोकहितवादी पुढच्या पिढीला सपंत्तीचा योग्य विनीमय करण्याच्या दृष्टीने "िाकून मोठे करण्यावर भर देण्याचा मार्ग सुचवितात (पत्र 51)

लोकहितवादीच्या आर्थिक विचारांवर भाष्य करतांना डॉ. निर्मलकुमार फडकुले म्हणतात, 'दे"ाच्या आर्थिक शोषणावर भाष्य करतांना लोकहितवादींनी या दे"ाच्या गरिबीमागे भारतातील संपत्तीचे होणारे शोषण कारणीभूत मानले. ग्रामीण जनतेचे होणारे शोषण हे सर्वार्थाने दयनीय होते. शेतकरी, शेतमजूर, कातकारी या वर्गाचे शोषण थांबावे ही त्यांची अंतकरणीय तळमळ होती. (फडकुले,पृ.216,223)

समारोप

हिंदू समाजाचे प्रचलित जाती व्यवस्था, निर्धारित कर्म व्यवस्था, राजसत्ता प्रजा यांच्यातील विसंवाद, ब्राम्हणांचे धर्म वर्चस्व, संस्कृतमध्ये असलेल्या ज्ञानाची कुंठीतला आणि संकुचितता, यासारख्या बाबींनी भारतीय समाजाचे अधःपतन झाले. या अधःपतनातून दे"ावर पारतंत्र्य आले. या पारतंत्र्यातून मुक्त होण्यासाठी पा"चात्य "िाक्षणाची कास धरणे अनिवार्य आहे. पा"चात्य दे"ांत घडून आलेले बदल हे तेथील "िाक्षणाने घडून आले. त्यामुळे भारतीय समाजात मरगळ लावणा—या बाबींना टाकून देवून येथील जनतेने स्वहितासाठी, दे"ाहितासाठी प्रयत्न केले पाहिजे. हा विचार लोकहितवादींच्या शतपत्रांत पदोपदी व्यक्त होतो. त्यांचे स्वदे"ाची हलाखी, तीवर उपाय, आपले राजकीय ध्येय इत्यादि विषयांवरचे विचार खरोखरच महत्वाचे आणि क्रांतीकारक वाटतात. न्या. रानडे व सार्वजनिक काका यांना स्वदे"ाी चळवळीचे प्रवर्तक मानण्याचा प्रघात असला तरी लोकहितवादी हेच स्वदे"ाी व बहिष्कार या चळवळीचे जनक होते. न्या. रानडे अगोदर दोन द"ाकपूर्वी लोकहितवादींनी स्वदे"ाी व्यापाराची संकल्पना महाराष्ट्रासमारे निर्भिडपणे मांडली. लोकांना बाहेरच्या दे"ाां"ाी व्यापार वाढवून इंग्रजी मालावर बहिष्कार घालण्याचा उपदे"ा सरकारी कर्मचारी असूनही त्यांनी उघडपणे केला.

संदर्भ—

1. इनामदार ला. र. — लोकहितवादींची शतपत्रे, कॉन्टीनेन्टल प्रका"ान, मुंबई
2. पारिख गोवर्धन — लोकहितवादी— गोपाळराव हरि दे"ामुख, मौज प्रका"ान गृह, मुंबई, दु.आ. डिसेंबर 2011
3. वैदय सरोजिनी — गोपाळराव हरि, सुपर्ण प्रका"ान, पुणे
4. डॉ. फडकुले निर्मलकुमार — लोकहितवादी काल आणि कर्तृत्व, कॉन्टीनेन्टल प्रका"ान पुणे, प्रथमावृत्ती जुलै 1973
5. सरदार गं. बां — महाराष्ट्राचे उपेक्षित मानकरी, द.रा. कानेगावकर, सुनंदा प्रका"ान पुणे, दु.आ. 1951